

Ob dvajsetletnici 8. septembra v Italiji

Pred dvajsetimi leti, med julijem in septembrom 1943, je Italija doživljala dogodke, ki so temeljito spremenili smer njene zgodovine: 10. julija so se izkrcali na Sicilijo Anglo-Američani, 25. julija je bil aretiran Mussolini in fašistično vlado je zamenjala vojaška vlada maršala Badoglia in 8. septembra je bilo objavljeno premirje. V naslednjih dneh je kralj pobegnil iz Rima, Nemci so okupirali severno in srednjo Italijo, Anglo-Američani so zasedli južno Italijo, hkrati se je začel boj za narodno osvoboditev.

Od prvih povojnih let so bila napisana številna dela, ki obravnavajo to obdobje, bodisi zgodovinske razprave o partizanski vojni, še v večji meri pa spomini in dnevniki udeležencev tistih dogodkov, vojaških in političnih voditeljev, fašističnih in protifašističnih osebnosti, monarhistov in republikancev. Pa še druge zanimive knjige in številni članki v zgodovinskih revijah, v močno razširjenih časopisih in dnevnikih so izšli in še izhajajo prav v teh mesecih v Italiji ob priložnosti dvajsete obletnice, ki večkrat spodbude nasprotujoča si tolmačenja, razprave ali dopolnitve. Razen splošne zgodovinske slike, ki jo posredujejo omenjena dela, je mogoče dognati zanimive podrobnosti za zgodovino tudi iz spisov, ki sicer ne vsebujejo skladno tolmačene analize, pač pa pogostokrat obravnavajo dejstva, stališča in objavljajo dokumente, ki izpolnjujejo ta zgodovinski okvir.

Kot v dobi priprav na vojno in med vojno samo se je italijanski imperIALIZEM v poletnih mesecih 1943. leta še posebej razgalil kot »beraški imperIALIZEM«, kakor ga je označil že Lenin. Italijanski vodeči razred, sestavljen iz različnih elementov, iz predstavnikov velike industrije, finančnega kapitala, vojaške kaste, monarhije, iz fašističnih hierarhov in politikov starih demokratičnih meščanskih strank, je ponovno razkril vso moralno gnilobo razpadajočega razreda, hkrati pa znal premagati vsa notranja protislovja. Zateči se je znal h kompromisom in najrazličnejšim zvezam, pri čemer je mobiliziral vse sile, s katerimi je še razpolagal, da bi preprečil nevarnost, ki je grozila kapitalističnemu sistemu s krizo fašističnega režima, ki je dotlej služil prav temu sistemu. Kapitalizem se je ponovno kakor v letih 1920/22 znal izogniti tistemu zgodovinskemu trenutku, ki bi lahko pomenil njegov zlom, in sicer trenutku, ko se je pojavila možnost za revolucionaren nastop, ki bi privedel delavski razred in ljudske množice na oblast. Kapitalizem je tedaj uporabil državni aparat in javno silo (vojsko in policijo), izkoriščajoč razcepljenost protifašističnih strank ter splošno politično zmešnjavo. Vendar tokrat ljudske množice niso izšle iz preizkušnje poražene, temveč so si s partizanskim bojem in z novo republikansko ureditvijo države pridobile demokratične pravice in naprednejšo platformo v nadaljevanju boja za novo družbeno ureditev.

Če je fašizem v dvajsetih letih Mussolinijeve diktature uspel s svojo šovinistično propagando in s korupcijo vplivati na del italijanskega naroda, po-

sebeno pri mlajši generaciji, pri srednjem in intelektualnem sloju, pri drobni in srednji buržoaziji, pa se mu je jedro naroda, ki ga je predstavljala večina delavskega razreda, kmetje in napredna inteligenca, vedno upiralo. Večinoma je šlo sicer za nekakšen pasiven odpor, za prikrito sovražnost v pričakovanju trenutka za obračun, vendar so se zavednejši tudi aktivno upirali z intenzivnim in neprekinjenim bojem. Protifašisti so se kljub policijskemu nasilju, aretacijam in preganjanju, kljub obsodbam posebnega sodišča in deportacijam borili celo dvajsetletje. Kadarkoli je policija odkrila kakšno mrežo organizacije in jo zdesetkala z aretacijami in obsodbami, so jo tisti, ki so ostali na svobodi, vsakič obnovili z vključevanjem novih borcev.

Pretežno večino ilegalnih protifašističnih aktivistov so sestavljali komunisti. Vsaj tri četrtine obsojenih pred posebnim fašističnim sodiščem so bili komunisti in osebe, ki so bile z njimi povezane ali pa pod njihovim vplivom. Med temi je odpadel najvišji odstotek na Julijsko krajino, na italijanske in slovenske komuniste, na slovenske in hrvaške rodoljube iz Primorja in Istre. Poleg komunistov so sodelovali v ilegalnem boju tudi mnogi socialisti, macinjanski republikanci (ki so svoje gibanje imenovali najprej »Giustizia e libertà« — pravica in svoboda, pozneje pa Partito d'azione — akcijska stranka), nekaj levih liberalcev in nekaj katolikov. Njihova vodstva so bila v inozemstvu, največkrat v Parizu, kjer so izdajala svoja strankarska glasila, v katerih so razpravljala o ideoloških in organizacijskih vprašanjih; od tu so pošiljala navodila za akcije v domovino, vzdrževala so zveze z aktivisti doma in z mednarodnimi organizacijami, na primer s Kominterno.

Zaradi žalostnih izkušenj iz poraza v letih 1920/22 ter po izkušnjah, pridobljenih v ilegalnem boju, so se postopoma združevale različne protifašistične struje, ki so bile dotlej popolnoma razcepljene; združevale so se takrat, ko so bila pojasnjena ideološka stališča in ko je šlo za organizacijo bodočega dela, ne da bi se odrekala lastnim načelnim stališčem. Komunisti so se otresli svojih primitivnih sektaških pojmovanj, osvojili politiko ljudske fronte, ki jo je odobril VII. kongres Kominterne, in leta 1934 so sklenili sporazum o skupni akciji z Nennijevo socialistično stranko. Obe stranki sta skupno sodelovali z republikanskim gibanjem »Giustizia e libertà«, čeprav so to sodelovanje večkrat spremljale težave. Pozitivni rezultati skupnega nastopanja so se kmalu pokazali tudi v domovini, kjer so leta 1931 in 1932 organizirali protifašistične demonstracije. Partijska organizacija se je uveljavljala v širših plasteh, premagujoč nekdanje sektaške predsodke. Prodrla je celo v fašistične organizacije, uveljavila je načelo vrednotenja mladih, ki so se sprti vključevali v gibanje, nudila je roko katolikom in pristašem drugih nazorov. Novi razlogi za medsebojno sumničenje in cepitev sil so se pojavili s stalinizacijo komunističnih strank in s protitrockistično in protianarhistično gonjo, vendar je italijanska komunistična stranka ob tem utrpela manj škode kot komunistične stranke v drugih državah. Komunisti, socialisti in republikanci so uspešno sodelovali v španski republikanski vojni, kjer so se utrjevale mednarodne vezi in frontovska politika in kjer so pridobivali dragocene izkušnje, ki so jim nekaj let pozneje močno koristile v partizanskem boju.

Medtem pa je fašistična vladavina nadaljevala svojo pot in se v službi velikega kapitala ni omejila samo na notranja preganjanja, temveč se je usmerila tudi na imperialistično ekspanzijo.

Pohlep po moči in ekspanziji, ki ga nekateri enostavno pripisujejo Mussolinijevim ambicijam in fašistični ideologiji, je bil v resnici že večletna lastnost talijanske buržoazije; dovolj je omeniti kolonialne vojne v Etiopiji konec prejšnjega stoletja in v Libiji v letih 1911/12 ter vstop Italije v vojno leta 1915, da priključi Slovensko Primorje, Istro in Dalmacijo in da si tu ustvari mostišče za poznejšo ekspanzijo na Balkan. Ob koncu prve svetovne vojne se niso borili za italijanske teritorialne zahteve na vzhodu samo tisti politiki skrajne desnice, ki so se pozneje priključili fašizmu, temveč tudi drugi kot npr. V. E. Orlando in grof Sforza, ki so bili v poznejši dobi protifašisti. Fašizem je torej le poudaril in strnil imperialistične in ekspanzionistične težnje, ki jih je gojil italijanski vodeči razred, uresničil je politiko priprav na vojno, katero je ta razred odobral in s katero se je okoriščal, dokler je šlo vse gladko, skušal pa se je zavarovati, ko se je avantura nagibala na slabše. Drug drugega so podpirali, čeprav so največkrat slabo prikriivali medsebojno antipatijo, ljubosumnje in zaničevanje. Mussolini in fašistični hierarhi so zaničevali kralja Viktorja Emanuela in njegov dvor, a tudi kralj s svojim sorodstvom ni ljubil Mussolinija, ki se je povzpел nad monarhijo. Med kraljevo vojsko in fašistično milico, med večino visokih oficirjev in večino fašističnih veljakov je vladal nekakšen stalen antagonizem. Toda celo najresnejši in najpreudarnejši predstavniki gospodarstva, ki so skrivaj nasprotovali zunanjemu, najbolj grotesknemu izrazu fašizma, so nosili črno srajco in slavili dučeja. Večji del visokega klera si je želel nekoliko več demokracije, vendar je poveličeval in podpiral režim ter razglašal Mussolinija za »moža božje previdnosti«.

Omenjena nasprotovanja so imela torej drugoten, formalen značaj, kajti prevladovali so skupni interesi, ki so vezali te različne struje in jim prinašali medsebojno korist. Zahrbtost, soglasje, sožitje in korumpirana oblika solidarnosti so družila te struje več let, prinašajoč jim medsebojne usluge. Vsem je koristilo izžemanje delovnih množic, zaslepljevanje naroda, predvsem mladine, z mitom o cesarski vsemogočnosti in o »dvatisočletni rimski in krščanski kulturi«. Dobrodošlo jim je bilo preganjanje »prevratnikov«, agresija na Etiopijo, pridobitev imperija, intervencija na Francovi strani proti španskemu ljudstvu, vključitev v napadalno in vojnohujškaško Hitlerjevo politiko in odobritev priključitve Avstrije in Sudetov k Nemčiji; dobrodošla jim je bila možnost uresničitve italijanskih ozemeljskih zahtev na vzhodu in na zahodu za prevlado nad Jadranom in nad Sredozemljem. Prva zmedenost, omahljivost in manjša samozavest se je počasi, zdaj tu zdaj tam pojavljala v tem heterogenem oblastnem bloku in to takrat, ko je postalo očitno, da ni moč nadaljevati s primitivnimi blufi, ko se je približevala ura spopada s težko in tvegano resničnostjo, ko je bilo jasno, da se bo treba zaplesti v spopad s skromnimi sredstvi, kakršne je imela Italija, in to proti silam, ki so bile gospodarsko in vojaško mnogo močnejše.

Že septembra 1936 je tedanji vojni minister general Baistrocchi v pismu Mussoliniju zapisal: »Vojna, ki jo predvidevate, bo trajala dolgo, zelo dolgo... Zmagal bo tisti, ki se bo mogel bolje pripraviti, vztrajati in prehranjevati... Mi smo danes nepripravljeni, pripravljenost, ki bi vzbujala zaupanje, pa terja časa, denarja, osnovnih sredstev... Duče, v nasprotnem primeru, boste izgubili cesarstvo, ki ste ga ustvarili...« (Gianfranco Bianchi, »25 luglio-crollo di un regime«, Milano 1963, str. 26.) Toda enako mislečih je bilo v tistem krogu

zelo malo in če je imel kdo podobno mnenje, ga ni upal glasno povedati. Večina je še naprej pela slavo Mussoliniju. Sam maršal Badoglio, katerega so naivneži pozneje, ko se je bližal poraz, predvidevali za rešitelja domovine in ga je monarhija in velika buržoazija resnično uporabila, da se je znebila Mussolinija in dosegla premirje z Anglo-Američani, je bil v dneh napada na Etiopijo na dučejevi strani. Poleg zvenečih naslovov in materialnih dobrin je Badoglio v zameno za zaveznitvo dobil izkaznico fašistične stranke. »Moja hvaležnost v tem trenutku,« je tedaj vzkliknil, »gre sijajnemu dučeju... Kakor pri osvajanju, tako bo vodil duče s svojim nepogrešljivim in prerodskim čutom tudi izoblikovanje cesarstva...« (»Illustrazione italiana«, Milano, 4. oktobra 1936.) Čeprav Badoglio ni bil pronemško usmerjen, se ni upiral zaveznitvu s Hitlerjem in pripravam na vojno. Kot poveljnik vrhovnega štaba je zahteval le večja sredstva za oborožene sile.

Hitlerjevi uspehi ter popuščanje Angležev in Francozov Hitlerjevemu vojno-političnemu izzivanju so krepili ambicije in upe Mussolinija in italijanske vodeče kaste. Pred napadom na Češkoslovaško, nekaj dni pred münhenskimi sporazumom, je bil Mussolini v Trstu, kjer je v govoru med drugim povedal: »... Če se bo treba v svetovnih okvirih odločati za ali proti Pragi, vedite, da je Italija že izbrala svoje mesto.« (»Il Piccolo«, Trst, 19. septembra 1938). Tedaj je šel do Postojne, kjer je sprejel poklone predstavnikov Stoja-dinovićeve vlade, ki je leto prej podpisala prijateljsko pogodbo s fašistično Italijo.

Ustanovitev osi Rim—Berlin in podpis zloglasnega »železnega pakta« med Nemčijo in Italijo je bil jasen dokaz, da namerava Italija slej ko prej začeti vojno, čeprav je bilo znano, da večina italijanskega naroda nasprotuje vojni, predvsem pa se noče bojevati na strani Nemčije, zgodovinske nasprotnice Italije in nositeljice osovražene nacizma. Tudi visoki krogi kapitalistov in vojske večinoma niso bili naklonjeni Nemčiji; medtem ko so prvi gojili simpatije do Anglije in Amerike, so se drugi še predobro spominjali izkušenj iz prve svetovne vojne. Toda če je šlo za razširitev italijanskih meja, za zmagovito vojno na strani Nemčije in za uživanje sadov brez prevelikih obveznosti, tedaj so odvrgli vse predsodke in prepustili vladi odločitev. Politiki kot zunanji minister Ciano, Mussolinijev zet, in vojniki kot Baistrocchi so se sicer zavedali nezadostne vojaške pripravljenosti in skromnih materialnih sredstev, toda so računali na nemško pomoč, hkrati pa so verjeli Hitlerju, da bo sprožil vojno šele čez tri ali štiri leta, se pravi nekako 1942. ali 1943. leta.

Hitler pa je začel vojno že septembra 1939 z napadom na Poljsko. Fašističnim vladajočim krogom ni bil pri srcu takojšen vstop v vojno, zato so razglasili Italijo za »nevojskujočo«, izrabljajoč dejstvo, da jih je Hitler preslepil in opirajoč se na Hitlerjevo zagotovitev, da trenutno italijanska pomoč še ni potrebna. Pred grozečo resničnostjo vojne so splahneli osvojevalni pohlepi in ponovno se je prebudil odpor do Nemčije predvsem na dvoru, pri kralju in pri belgijski princesi Mariji Josè, ženi italijanskega prestolonaslednika Umberta; vzcvetele so simpatije do Anglije, ki jih je gojil pretežni del buržoazije. V samem velikem fašističnem svetu, vrhovnemu organu režima, je te težnje zagovarjal minister Dino Grandi, ki je bil ambasador v Londonu in je tam sklenil tesno prijateljstvo s Samuelom Hoareom in z drugimi britanskimi veljaki. Na eni izmed sej velikega sveta v decembru 1939 je skupno z Balbom

zatrjeval, da bi se mogla Italija vendarle okoristiti z dejstvom, da Nemci niso spoštovali obljub, ter pristopiti na francosko-angleško stran, kakor je to storila 1915. Temu predlogu ni nihče ugovarjal, celo sam Mussolini je potrdil, da to ne bi pomenilo izdaje. Edino Farinacci je zagovarjal vojno na strani Nemčije. Duče je tedaj prosil Hitlerja, naj ne napada Francije in Anglije, temveč naj obrne orožje proti Sovjetski zvezi. Hkrati je opravičeval protivojno stališče Italije in zatrjeval, da bi nevtralna Italija mogla služiti kot »rezerva za diplomatske posege« (»Hitler e Mussolini — lettere e documenti«, Milano 1946, str. 39). Tak omahujoč položaj ni mogel dolgo trajati. Že naslednje leto je napad na Belgijo in Francijo ter angleški beg pri Dunquerqu pospešil dotedanje počasne italijanske priprave za vojno na strani nacistov.

Napoved vojne je odredil Mussolini sam, ne da bi o tem razpravljali člani vlade in kljub temu, da so ga nekateri bližnji sodelavci kot Grandi, Bottai, Balbo in drugi rotili, naj tega ne stori. Tudi opomini Rooswelta in Churchilla niso zalegli, ker jih je duče zasmehujoč odbijal. Še manj pa je upošteval poročila poveljnika policije Seniseja in poveljnika karabinjerjev, ki so dokazovala, da pretežni del ljudstva nasprotuje vojni in da hkrati hitro narašča nezadovoljstvo s fašističnim režimom. Tudi nekateri veliki industrialci in finančniki kot Volpi, Cini, Pirelli in Donegani niso bili vojni naklonjeni, ker so se zavedali tveganja zaradi skromnih materialnih sredstev in vedeli, da bo morebitna nemška zmaga zahtevala podreditev italijanskega gospodarstva Nemčiji. Skupine, vezane na vojno proizvodnjo, predvsem v železarski industriji, ki še danes predstavljajo najbolj nazadnjaški in najreakcionarnejši del italijanskega kapitala, pa so nasprotno odobravale »načrt Funk«, ki je predvideval hegemonijo nemškega kapitala v »novem redu« (Neue Ordnung).

Prvotni nemški uspehi na Poljskem, Norveškem in v Franciji ter zagotovitve Ribbentropa in drugih nacističnih voditeljev o nepremagljivosti nemških armad so še bolj poglobili težnje Mussolinija in drugih vojnih pristašev po sodelovanju v spopadu. Tudi mnogi člani vrhovnega poveljstva so navdušeni v tem vzdušju računali, da bo spopad trajal le nekaj tednov in da bo zmagala »os«. Tudi kralja in Badoglia so kaj hitro prepričali o tem. Nekoliko pozneje je Badoglio to takole pojasnil: »Nemški vojaški ataše je z dokumentacijo dokazal, da je vojaški položaj za Nemčijo nadvse ugoden, tako da ni bil samo Mussolini prepričan o umetnosti naše aktivne udeležbe, temveč celo vladar sam.« Generalu Carboniju, ki je nasprotoval Nemcem in vojni, pa je takrat rekel: »Mislim, da je nemogoče karkoli storiti. Sicer pa kdo ve, če nima Mussolini prav?...« (Gianfranco Bianchi, »25 luglio-crollo di un regime«, str. 175—176.)

Tako je prišlo do zloglasnega napada »z nožem v hrbet« na Francijo, ko je bila ta že v agoniji. »Potrebujem nekaj tisoč mrtvih,« je izjavil duče, »da bom lahko sedel za mirovno mizo kot sodelavec.« (Pietro Badoglio, »L'Italia nella seconda guerra mondiale«, Verona 1946, str. 37.) In z enakim cinizmom ter z njemu pogostokrat lastno vulgarnostjo je rekel: »Če hočemo, da bo postal naš narod velik, ga moramo pognati v boj, če ne gre drugače pa z brcami v zadnjico. Tako bom storil jaz!« (Galeazzo Ciano, »Diario«, Milano 1946, str. 151.) Od kralja si je izposloval naslov vrhovnega poveljnika oboroženih sil in da bi bolj vpregel monarhijo, je postavil prestolonaslednika Umberta za poveljnika zahodne, francoske fronte. Stroj je torej neprekinjeno deloval, čeprav

so mu bile ure štete; iluzija o skorajšnji zmagi, ki bi povečala korito, pri katerem so se vsi gostili, pa je celo šopirila sokrivce tega razbojniškega početja. Princ Umberto je v telegramu dučetu zapisal: »Neutrudnemu krojitelju usode domovine obnavljam obljubo, da bom vse tvegala, da bi se ponovila pot rimskih legij.« Badoglio pa je Grandiju, ki je še vedno izražal neodločnost, odgovoril: »Prepričan sem v našo zmago.«

S takim bahavim obnašanjem so nadaljevali še nekaj časa. »Fašistični stil« je prepajal monarhijo, vlado in visoke oficirje. O tem nas ponovno prepričajo besede Badoglia. Ko je 26. junija 1940 pripravljala ofenzivo proti Angležem v Libiji, je takole telegrafiral Balbu: »Dobil boš 70 tankov srednje velikosti, ki so sijajni... Dobil boš vse potrebno letalstvo. Stori, da bodo vsi tvoji možje dobili krila. Vojska, ki stoji nasproti tvoji, ni navajena na puščavsko vročino. Gotovo jo boš premagal... Duče že drhti in mislim, da ne bo odlašal z ukazom: naprej.« Generalu De Vecchiju pa je 22. oktobra takole obrazložil napovedani napad na Grčijo: »28. oktobra se bo začela kazenska ekspedicija na Grčijo — ti Grki bodo dobili, kar so si zaslužili. Gotovo bosta angleška mornarica in letalstvo reagirala. Naj kar pridejo — pripravljeni smo na sprejem...« (Ruggero Fanizza, »De Vecchi, Bastico e Capioni — ultimi governatori dell'Egeo«, Forlì 1947, str. 38.)

Kakor je Galeazzo Ciano aprila 1939 projektiral okupacijo Albanije (to je bila preprosta operacija, s katero se je Italija pri predvojnih dejanjih hotela postaviti na raven Nemčije), tako je dal le-ta tudi idejo o invaziji na Grčijo. Ciano si je domišljjal, da bo ta dežela padla brez prevelikega odpora, ker je predhodno poskusil »pridobiti« nekatere grške politične in vojaške poglavarje. Pohod pa je nasprotno postal klavnica za italijanske čete, ki so bile slabo oblačene, slabo oskrbovane in slabo oborožene. Na neugodnem hribovitem ozemlju so italijanske čete utrpeli velike izgube, ki so predstavljale začetek konca za italijansko vojsko.

Naslednje leto je prišlo do italijansko-nemške invazije na Jugoslavijo. Ta napad je bil že dlje časa v vojnem načrtu »osi«, čeprav so za formalen razlog vzeli odpor jugoslovanskih narodov proti vstopu Cvetković-Mačkove vlade v nacističen pakt. Hitler je že med pripravami za napad na Poljsko svetoval Mussoliniju, naj gre nad Jugoslavijo, toda duče si tega ni upal, ni se čutil »pripravljenega«. Sedaj pa, ko je bilo podvigu zagotovljeno sodelovanje mogočnih nemških sil, je tudi sam posegel vmes, zahtevajoč del Slovenije in Dalmacije ter Hrvaško. Njegova namera, spremeniti Hrvaško v »kraljevino«, je bila naravnost smešna. »Tomislavovo krono« je namenil spoletskemu vojvodi, savoju Aimonu. Toda prav kmalu je vsa Jugoslavija, za njo pa še Grčija in Albanija postala eno samo bojišče, na katerem so operirale partizanske enote balkanskih narodov. Fašizem ni zostajal za nacizmom pri zatiranju osvobodilnega gibanja. Italijanski generali, v prvi vrsti zloglasni Roatta (Jugoslavija ga je že med vojno razglasila za vojnega zločinca), niso zaostajali za nemškimi. Če je bila kakšna razlika med Italijani in Nemci, je bila kvečjemu pri italijanskih podrejenih oficirjih in pri vojakih nekaterih enot, ki so bili protifašistično nastrojeni in ki so razumeli pravičen boj narodov proti fašizmu. Hkrati pa je Mussolini poslal italijanski ekspedicijski zbor tudi na rusko fronto, da bi si tudi tu zagotovil delež slave in plena, če bi zmagala »os«, kar je še vedno verjel.

Težki porazi v Grčiji so bili prvi udarec za monarho-militaristično-fašistično združenje. Fašistični kolovodja Farinacci je zaradi tega obtožil izdajstva celo vrhovno poveljstvo. Grešni kozel je postal maršal Badoglio, ki je moral odstopiti, na njegovo poveljniško mesto pa je bil imenovan general Cavallero. Ambiciozni Badoglio je tedaj začel upati v poraz in razmišljati o maščevanju nad Mussolinijem. Položaj pa se je medtem na vseh frontah iz dneva v dan slabšal. Izgubili so Abesinijo, »podkralja« poveljnika tamkajšnjih vojaških sil, vojvodo D'Aosta so ujeli Angleži skupno z italijanskimi vojaškimi enotami (umrl je zaradi bolezni v nekem koncentracijskem taborišču v Keniji). V severni Afriki je nemško-italijanskemu pohodu na egiptovsko ozemlje sledil takojšen porazen umik vse do Tunisa (fašistični poveljnik general Italo Balbo je padel, ko je bilo sestreljeno njegovo letalo v neki izvidniški akciji; govorili so, da so ga sestrelili na Mussolinijev ukaz, ker je bil Balbo med odpadniki). Na ruskih stepah je bila italijanska armada razpršena skupno z nemškimi silami. Nemci so jo uporabili za kritje umika, zato ji je rdeča armada zadala najtežje udarce. Na Balkanu, predvsem v Jugoslaviji, je partizansko vojskovanje stalno vznemirjalo okupacijske sile. Italijanski režim je poleg represalij na ozemlju Jugoslavije začel z najbolj neusmiljenimi zatiralnimi akcijami tudi na tedanjem lastnem državnem ozemlju, to je v Istri in v Slovenskem primorju, kjer se je tudi razvilo narodnoosvobodilno gibanje. Galeazzo Ciano opisuje v svojem »Dnevniku« srečanje z mladim tržaškim fašističnim fanatikom, tajnikom fašistične stranke Vidussonijem: »Obiskal me je Vidussoni... govoril je o strašnih naklepih proti Slovincem. Vse hoče pobiti. Dovolil sem si omeniti, da jih je milijon. Ni važno, je odločno odgovoril, pokončati je treba vse...«

Vendar so bili sedaj le še redki, ki so skupno s Farinaccijem, Vidussonijem, Staracejem in drugimi zagovarjali taka, slepo fanatična stališča. Večina, med njimi tudi pripadniki fašistične hierarhije, vojaškega poveljstva, finančnih krogov in kraljevega dvora, se je iz meseca v mesec, iz dneva v dan bolj zavedala, da je igra izgubljena, da je treba poskrbeti za obrambo ter rešiti lasten položaj in lastne interese, kolikor je to še mogoče. Sleherna izmed teh bednih figur je mislila le nase ali kvečjemu na lastno delovno torišče, na kasto, kateri je pripadala. Vsakdo je iskal le toliko pomoči in sodelovanja drugih, s katerimi je vse dotlej delil oblast in privilegije, kolikor si je obetal, da bi mu mogli koristiti pri skupnem begu iz stiske, da bi se pač skupno izmuznili iz začaranega kroga. Toda vsakdo je bil hkrati tudi pripravljen žrtvovati drugega, naj se kar vtopi v katastrofi, če bi to moglo vsaj malo koristiti njegovi lastni rešitvi. Nezaupanje med njimi se je iz dneva v dan stopnjevalo.

Sistemu pa v teh odločilnih mesecih niso bili najnevarnejši uradni sovražniki, Anglo-Američani. Zveze italijanske monarhije in finančne oligarhije z zahodnimi demokracijami so namreč obstajale vso dobo in do dne spopada, ne glede na latentna taktična in politična nasprotstva, čeprav so bili imperialistični cilji, ki so privedli do vojne, v kateri so zmagali Anglo-Američani, povsem različni. Ti interesi in zveze, ki niso popolno prenehale niti v dobi sovražnosti, so sedaj prišle na površje in so se utrjevale sorazmerno s propadanjem italijanske politike. Prizadeti italijanski voditelji so vedeli, da je kljub zahtevi zahodnih sovražnikov o »brezpogojni udaji« Italije mogoče

pričakovati od njih razumevanje in pomoč za reševanje izgubljenega: konservativni razredni interesi so bili močnejši od vseh drugih predsodkov. Omenjene bedne osebnosti, nosilci sistema, predstavniki monarhije, kapitala, vojaške kaste in fašistične hierarhije se torej niso baše Anglo-Američanov, pač pa nemškega zaveznika, ki jim ne bi odpustil poraza in izdaje in bi se zločinsko maščeval, še bolj pa jih je bilo strah pred italijanskim ljudstvom, ki je čakalo samo ugodnega trenutka, da bi obračunalo z zatiralci in izžemalci. Kljub medsebojnim razlikam, nasprotujočim interesom, mržnji in ljubosumju, kar vse je razdiralno vplivalo na osebnosti režimskega bloka, so le-te sedaj ugotovile, da jim je skupen interes ohranitev sistema in obramba pred grozečima nevarnostima: nemškim zaveznikom in italijanskim ljudstvom. Bilo jim je jasno, da mora vsakdo izmed njih ukrepati glede na lastne pogoje in možnosti in pri tem uporabiti vse kanale in zveze v najrazličnejših trenutkih in na različne načine, toda z enotnim namenom in v najkrajšem času, preden bi jih nemško maščevanje in ljudski bes mogla strmoglaviti.

Naraščajoča ljudska mržnja proti fašizmu in proti vojni je medtem že nekaj časa pričala voditeljem ilegalnih protifašističnih strank, da je prišel primeren trenutek za odločilen nastop. Na pobudo komunistov so predstavniki komunistične in socialistične stranke ter gibanja »Giustizia e libertà« leta 1941 ustanovili koordinacijski organ »Akcijski odbor za združitev italijanskega naroda«, ki je iz Francije vodil okrepljeno dejavnost tajnih organizacij v domovini. Hkrati so se začeli drug za drugim vračati v domovino številni voditelji-emigranti, da bi v naraščajočem gibanju delavskega razreda in ljudskih množic zavzeli svoje bojevniško mesto. »Zunanji urad« italijanske komunistične stranke se je v začetku leta 1943 končno reorganiziral v »notranji center«, ki so ga sestavljali tovariši Massola, Roasio, Novella, Roveda, Negarville in Amendola. Togliatti, ki je od 1934 zastopal Italijo v Kominterni, je iz Moskve preko radia naročal, kdaj in kako naj se razvijajo akcije. Komunisti, socialisti in republikanci so 3. marca 1943 podpisali v Lyonu v Franciji nov, konkretnejši sporazum o skupnem boju. Odločilen opomin italijanskemu vladajočemu razredu so dali delavci severne Italije v marcu 1943. Kljub vojni in policijskemu terorju so izpeljali velike stavke v Milanu, Torinu, Genovi in v drugih pomembnejših industrijskih središčih severne Italije. Nekaj desetih aktivistov, predvsem komunistov, je zadostovalo, da so stavke organizirali, koordinirali in vodili, kajti gibanje je bilo v precejšnji meri spontano. Šest mesecev pozneje je tako skladno združevanje spontanosti in organizacije prišlo še bolj do izraza v partizanskem boju.

V Milanu so se 24. junija in 4. julija 1943 ilegalno sestali predstavniki italijanske komunistične stranke, socialistične stranke, gibanja proletarskega združenja (MUP-Movimento di unita proletariata, to je bila skupina socialističnega ideologa Lelia Bassa, ki se je kasneje priključila Nennijevi stranki), republikanske akcijske stranke, krščanske demokracije in gibanja liberalne obnove (Ricostruzione liberale), iz katerega je pozneje nastala liberalna stranka, desno krilo protifašistične fronte. Sestanka sta bila sklicana z namenom, da se pripravi in koordinira protifašistična dejavnost. Komunisti so se zavzemali za odkrit upor, za splošne stavke, ki bi jih spremljale javne manifestacije; te akcije naj bi privedle do zloma režima in do sklenitve miru. Demokrščanski in liberalni predstavniki so odbili predloge komunistov. Že tedaj so namreč

prevzemali vlogo, ki so jo po vojni uspešno odigrali kot stebri novega demokratičnega meščanskega reda, kot laži-demokratičen jez proti ljudskemu pritisku za novo naprednejšo družbeno ureditev. Čeprav so sodelovali v nastajajoči protifašistični fronti, so se bali ljudske vstaje, ki bi obenem z režimom pometla tudi z demokratično-meščanskimi ustanovami, z monarhijo in z nadoblastjo buržoaznega razreda. Predlogom komunistov, ki so predvidevali široko protifašistično in protivojno fronto, v kateri bi sodelovali tudi monarhistična in militaristična struja, pa niso nasprotovale samo desničarske struje, temveč tudi levičarji, predstavniki republikancev, akcijske stranke, socialistov in predstavniki gibanja proletarskega združenja. Vsi ti so namreč zagovarjali tako akcijo, ki bi že tedaj predvidela republikansko ureditev države, da bi bil boj torej hkrati protifašističen in protimonarhističen. Niso soglašali s komunisti, ki so menili, da je treba tako imenovano »ustavno vprašanje« prepuustiti za povojni čas, ker je trenutno pomembnejši boj vsega ljudstva proti fašistom in proti Nemcem. Na milanskih sestankih je zaradi teh nesoglasij prišlo le do ustanovitve »Opozicijskega odbora« (tako se je imenoval tudi odbor protifašističnih strank v prvi dobi fašističnega režima), ne pa tudi do poenotenja različnih načelnih stališč in do sklepa o takojšnji množični akciji.

Hiter razvoj dogodkov v tem času pa je, kot smo videli, alarmiral blok monarho-vojaško-meščansko-fašističnih oblastnikov. Stopnjeval je nasprotja teh raznolikih struj, hkrati pa jih je silil k poudarjanju skupnega imenovalca zaradi prepotrebnege iskanja skupne rešilne poti. Delovanje v tej smeri, ki je trajalo več tednov, se je močno okrepilo po šoku, ki ga je povzročilo izkrcanje anglo-ameriških sil 10. julija na Sicilijo. Prizadeti so iz dneva v dan jasneje uvidevali, da je potrebno čimprej skleniti premirje z Anglo-Američani, predvsem pa je treba proglasiti Mussolinija za grešnega 'kozla', ki bo nosil skupno krivdo, z drugimi besedami, znebiti se ga je treba, kot da je on edini odgovoren za vojno. Mnogi vidnejši politiki so o tem razmišljali že več mesecev. Mussolini je vse to slutil, toda zaupal je v prijateljstvo, ki mu ga je zagotavljal kralj zaradi soodgovornosti za dolgoletno avanturistično politiko režima. Obenem pa se je Mussolini zanašal tudi na strahopetnost drugih fašističnih kolovodij. Nekega dne jih je pred poveljnikom policije Chiericom takole ocenil: »Ti so revni, zelo revni na inteligenci, omahljivi v veri, slabo obdarjeni s pogumom. Ti ljudje žive od odseva svetlobe; če bi ugasnil vir, bi padli v temo, iz katere so prišli... Nič boljšega si ne žele, kot da bi jih prepričal in zato mi ne bo težko pripeljati nazaj v stajo nekega Grandija, Bottaja in celo grofa Ciana, za katerega mislim, da je začel pretiravati z muhavostmi o nasledstvu...« (Guido Leto, »Polizia segreta in Italia«, Roma 1961, str. 76.)

Duče se ni mogel sprijazniti z bližajočim se koncem, tudi tedaj ne, ko je bilo vsem jasno, da je ta neogiben. Do zadnjega se je nadejal, da lahko z nekaj spremembami v vrhu popravi zgrešeno. (Zamenjal je člane vlade in postavil Ciana za ambasadorja v Vatikanu, ponovno je zamenjal poveljnika vrhovnega štaba Cavallera z generalom Ambrosijem ter tajnika fašistične stranke Vidussonija s Scorzo). V obupu je rotil Hitlerja, naj mu pošlje ljudi in modernega orožja, prosil ga je, naj s posredovanjem Japonske sklene kompromisni mir s Sovjetsko zvezo, kjer so bile izgube najhujše, da bi potem mogel okrepiti sredozemsko fronto in osredotočiti vse sile proti Anglo-Američanom. Tudi kadar je dopuščal možnost premirja z zahodnimi silami, je

menil, da bi to mogel izvesti brez posebnih sprememb v vladi: sam bi prosil za premirje... Zadovoljil se je s tem, da je njemu zvesta policija nadzorovala člane kraljeve hiše, njihove tajne sestanke in spletkarjenja. Podobno nadzorstvo je uvedel tudi nad vojaškimi poveljniki in nad najbolj nezvestimi fašističnimi voditelji. Hkrati pa je tudi kralj zahteval nadzorovanje Mussolinija in njegovih pristašev ter kontrolo nad Nemci, ki so v vedno večjem številu tudi kot civilisti prihajali v Rim in med katerimi so bili večinoma oficirji SS. Novi poveljniki policije in karabinjerjev pa so se po drugi plati tudi sami preusmerjali na spremembo, izražajoč zvestobo monarhiji in generalom, saj so predvidevali, da bodo postali glavni činitelj pri strmoglavljenju Mussolinija.

Zarota proti šefu vlade se je medtem vsestransko krepila. Nekateri fašistični voditelji so sicer mislili, da more režim preživeti krizo z morebitnimi spremembami v vladi, z odstranitvijo Mussolinija in z vrnitvijo nekaterih pravic monarhiji. V novo vlado naj bi sicer prišli tudi nefašisti, toda le desničarji, na primer liberalci. V tem primeru bi po njihovem mnenju Mussolinija mogel nadomestiti celo nekdo izmed njih samih kot na primer Dino Grandi, De Bono, Ciano ali Bottai, tisti pač, ki so v zadnjem času nasprotovali diktatorju in Nemcem. O nasledstvu dučēja pa je razmišljal tudi Farinacci, toda z drugačnim namenom, ne da bi sklepal premirje z Anglo-Američani, temveč da bi vodils vojno do kraja, prepuščajoč Nemcem nadzor nad Italijo in poveljstvo vseh vojnih operacij.

Ko je visoka buržoazija dokončno odklonila zvestobo obstoječi vladavini, so začeli kralj in vojaški poveljniki načrtovati smrt fašizmu. Grof Cini, eden izmed nezvestih predstavnikov visoke buržoazije, je bil član vlade. Na eni izmed zadnjih vladnih sej je povedal naravnost, da tako ne morejo več naprej, da je zlóm pred vrati in da je treba nekaj storiti. Kmalu zatem je odstopil. Naravno, da visoka buržoazija ni bila voljna čakati, da bi ljudska vstaja vrgla režim. Po njenem je bila dolžnost monarhije, da s pomočjo generalov strmoglavi fašistično vlado in da postavi vojaško vlado, ki bi morala v prvi vrsti skrbeti za nadzorovanje in zajezitev množičnega gibanja. V tako vlado bi morda mogli stopiti nekateri »tehnik«, ki bi bili pod zaščito privilegiranih pa kvečjemu še kak liberalni ali tudi katoliški politik iz stare predfašistične skupine kot na primer V. E. Orlando, Bonomi, De Gaspari ali grof Sforza. O zadnjem so govorili, da se odpravlja iz Amerike, kjer je živel kot emigrant, v Libijo, da bi tam sestavil nekakšno začasno republikansko vlado po zgledu De Gaullove vlade v Alžiru. Ta možnost je bila za kralja ena izmed najbolj nevarnih, saj je kraljeva prva skrb naravno veljala ohranitvi kraljestva. Najresnejši kandidati za Mussolinijevo nasledstvo med vojaki so bili maršala Caviglia in Badoglio ter general Cavallero.

Takratni zakotni sestanki med omenjenimi osebnostmi nam danes v polni meri razgaljajo strahopetnost in moralno bedo italijanske vladajoče kaste. Fašist Dino Grandi, maršal Badoglio, nekdanji minister v predfašistični dobi, liberalec Ivanoe Bonomi in drugi so prihajali h kralju, da bi z njim skrivaj izdelali načrte za spremembo vladavine. Grandi je kralju zagotavljal zvestobo, če bi prišel v novo vlado, za začetek pa mu je obljubljal, da bo s svojimi prijatelji sprožil upor proti Mussoliniju v okviru velikega fašističnega sveta. Bonomi je spodbujal kolebajočega kralja, naj čimprej ukrepa, da ga ne bi prehiteli levičarji z ljudsko vstajo. General Ambrosio, poveljnik vrhovnega

štaba, je predložil kralju načrt za aretacijo Mussolinija, ki ga je razložil tudi Ciano. Ciano, tedaj ambasador v Vatikanu, je sproti obveščal o vseh dogodkih monsinjorja G. B. Montinija, današnjega papeža Pavla VI., ki je bil tedaj član vatikanskega državnega tajništva.

Druge tajne sestanke s političnimi osebnostmi je imel tudi prestolonaslednik princ Umberto, predvsem pa njegova žena Marija José, ki je v politiki celo prekašala moža. Bistroumno je nameravala razcepiti protifašistične politične sile, pri čemer je poskušala vplivati predvsem na konservativce, kot so bili liberalni filozof Benedetto Croce, Ivaneo Bonomi, katolik Gonella in drugi, tako da bi samo ti sodelovali pri prevzemu oblasti, predstavniki levice pa naj bi izpadli iz nove vlade. Tudi druge »dvorne dame« kot Bonomijeva prijateljica markiza Giuliana Benzoni so si na vso moč prizadevale posredovati razna srečanja in tako prispevati k tkanju rešilne mreže. V središču te čudne zarote je bil »minister kraljeve hiše« kraljevi svetovalec vojvoda Pietro Aquarone, ki je opravljal nekakšne sekretarske posle in je bil oficir za zvezo.

Mussolini in Hitler sta se 19. julija sestala v Trbižu in v majhnem severnoitalijanskem mestecu Feltre. Hitler je tedaj pravilno ugotovil, da gre z dučejem h kraju in da bo prav kmalu treba vpeljati nemško vojaško in politično nadzorstvo nad Italijo. Zato je zahteval pospešitev izdelave »načrta Alarik«, ki je vse to predvideval. 21. julija je odšel Mussolini na redno poročanje h kralju. Kralj, ki se je z Badogliem že odločil, da bo odstavil Mussolinija 26. julija, mu teh svojih namer sploh ni omenil, temveč mu je nasprotno takole zagotovil svojo zaščito: »Za vas so sedaj težki časi, toda vedite, da imate v meni prijatelja. In če tudi bi vas vsi zapustili, kar je nesmiselna domneva, bi jaz to storil zadnji. Vem, koliko vam dolguje Italija in dinastija.« (Benito Mussolini, »Storia di un anno [giugno 42-settembre 43]«, Milano 1944.)

Čas pa je pritiskal. Različne niti protimussolinijevske zarote so se združile v nekakšno skupno akcijo. Fašistični veljaki-odpadniki so Mussolinija prisilili, da se je v soboto 24. julija zvečer sestal veliki fašistični svet. Grandi je sporazum s Federzonijem, De Bonom, De Vecchijem, De Marsicom, Ciano, De Stefanom, Rossonijem, Bottajem, Marinellijem in drugimi predlagal in obrazložil resolucijo, v kateri je razen običajnih fraz o patriotizmu in fašizmu poudarjal potrebo po »takojšnji vzpostavitvi vseh državnih funkcij, določenih v ustavnih zakonih, in po razdelitvi nalog in odgovornosti med krono, velikim svetom, parlamentom in korporacijami.« Posebej je poudaril, da mora kralj prevzeti dejansko poveljstvo nad vsemi oboroženimi silami. Hkrati je Grandi tudi zagovarjal pomen tega predloga, ki je predvideval odstop Mussolinija z diktatorskega stolčka, vrnitev pravic kralju in nekakšno ponovno vzpostavitev parlamentarne zakonitosti. Tako so se Grandi in njegovi prijatelji, ki so bili od vsega začetka odgovorni za divja nasilstva fašizma proti italijanskemu delavskemu razredu, za uničenje demokracije in za upostavitev zloglasnega fašističnega režima, sedaj postavljali kot pošteni in miroljubni patrioti, skoraj demokratje, kot dobri ljudje, katerih plemenite ideale je izdal Mussolini, ki je v nasprotju s fašističnimi idejami vpeljal osebno diktaturo. Vse skupaj je postajalo smešno, vendar so na omenjeni seji razpravljali tja do dveh ponoči, dokler ni bil končno Grandijev predlog sprejet z devetnajstimi glasovi izmed osemindvajsetih. »Vi ste povzročili krizo režima,« je tedaj vzkliknil poraženi Mussolini. Sam Grandi je svoje dejanje definiral kot »samomor fa-

šizma«. To definicijo je namreč prenesel nase in na svoje pristaše, kakor da bi šlo za plemeniti »harakiri« junaškega japonskega »samuraja«, ki se je odločil, da reši čast. Kolikor bi že šlo za samomor režima, je bil to kvečjemu samomor iz obupa zaradi nečastnega poraza, dejansko pa je bilo vse skupaj le komedija odgovornih osebnosti, s katero so se poskušale rešiti propada.

Še isto noč ob 3.30 sta Grandi in Federzoni poročala o seji ministru, kraljevemu svetniku, vojvodi Acquaronu, ki ju je hkrati naprosil, naj pripravita predloge za novo vlado. Drug fašistični kolovodja De Stefano pa je obvestil o uspehu seje monsignorja G. B. Montinija. Še mnogi drugi te noči niso spali, tudi zato ne, ker je bilo treba hitro poskrbeti za drugo dejanje tragikomedije, tokrat z novimi igralci, s kraljem in vojsko. Mussolini je ob 17. uri vstopil v vilo »Savoia« in sporočil kralju sklepe seje velikega sveta. Še vedno je upal, da mu bo kralj potrdil zaupanje in da ga bo obdržal na krmilu. Viktor Emanuel pa mu je tokrat pripravil pravo past. Mussoliniju je povedal svojo odločitev, da ga bo zamenjal z Badoglijem, vsekakor pa da bo poskrbel za njegovo osebno varnost. Odpravil ga je z besedami: »Vi ne morete več shajati z enim edinim prijateljem. Le en sam prijatelj vam je namreč ostal in to sem jaz. Sam odgovarjam za vašo osebno varnost.« (Benito Mussolini, »Opera omnia«, Firenze 1951-61, XXXI. del. str. 204.) Medtem pa so čakali na vrtu vile poskriti karabinjerji in policaji. Začel se je lov, ki ga je pripravil sam vrhovni štab, oziroma osebno general Castellano. Ko sta Mussolini in njegov tajnik stopila iz vile, sta ju ustavila dva karabinjerska oficirja. Prisilila sta ju, da sta vstopila v vojaški sanitetni avtomobil, v katerem so ju zastražili oboroženi karabinjerji. S pretvezo, da gre za njegovo osebno varnost, so Mussolinija odpeljali v eno izmed vojašnic, od koder so ga kmalu premestili v drugo. Kralj, Badoglio, generali in kraljevi svetovalci so se močno bali, da bi fašisti in fašistična milica reagirali na odstavitev Mussolinija. Šele ob 22.45 je italijanski radio sporočil: »Njegovo veličanstvo kralj in cesar je sprejel ostavko njegove ekselence viteza Benita Mussolinija kot šefa vlade, prvega ministra in državnega sekretarja. Za predsednika vlade, prvega ministra in državnega sekretarja je imenoval maršala Italije viteza Pietra Badoglia.« Obenem so po radiu objavili še kraljev razglas, v katerem je bilo med drugim rečeno, da je prepovedan vsakršen političen odklon in da ni dopustna nikakršna obdolžitve. Badoglio pa je v svojem razglasu sporočil, da je sprejel vodstvo vojaške vlade z vsemi polnomočji in dodal: »Vojno bomo nadaljevali... Prejeta navodila so jasna in natančna, zato jih bomo tankovestno izpolnjevali; vsakdo, ki se nadeja, da bo preprečil naravni razvoj ali da bo poskusil kaliti javni red, bo neizprosno kaznovan...«

Sporočilo, ki ga je podpisal Badoglio, je v resnici sestavil star liberalni voditelj V. E. Orlando, kralj pa je vnesel nekatere popravke. Ti novi ukrepi so ponovno pričali, da so monarhija, buržoazija in vojska v prvi vrsti skrbne za to, da ostane vse nespremenjeno, potem ko so odstavile enega od »partnerjev« njihovega oblastnega bloka. Grožnja, da bo vsakdo, ki bi skušal ovirati ta načrt, »neizprosno kaznovan«, je bila seveda naperjena proti ljudskim množicam, ne pa proti morebitni reakciji fašistov. In res, niti en fašist ni reagiral: mnogi kolovodje so še isti dan ali pa v naslednjih dneh zbežali z letali v Nemčijo, nekateri so se za nekaj časa poskrili, največ pa se jih je takoj prilagodilo spremenjenemu položaju in so postali čez noč monarhisti in badoglijevci. Italijane je velika novica, ki so jo povečini izvedeli šele naslednje jutro,

prijetno presenetila. Vsi so sicer slutili, da Italija drvi v propad, da je vojna izgubljena in da so fašistični vladi dnevi šteti, pa so bili vseeno presenečeni. Množice so odšle na ulice, kjer so z manifestacijami izražale svojo radost, vendar so se omejile le na uničevanje Mussolinijevih slik in fašističnih emblemov, tu pa tam so razdejale kak fašistični sedež in vzklikale svobodi. Ker je bil režim strmoglavljen brez sodelovanja ljudstva, v tistih dneh ni prišlo do obračuna s sokrivci fašističnega režima, s povzročitelji tolikega trpljenja. Računi so bili poravnani nekoliko pozneje, ko je zares ljudstvo nastopilo proti fašizmu, ki je v službi Nemcev ponovno stopil na pozorišče. Šele partizanski boj je prinesel tisto svobodo, ki je bila mnogo bolj oprijemljiva od svobode, ki sta jo hotela kralj in Badoglio pokloniti z vrha.

Po skoraj dvajsetih letih ilegale je 27. julija prvič javno izšlo glasilo komunistične stranke »L'Unità«, čeprav samo ena številka. Izšlo je v velikem formatu in z visoko naklado. Stranka je na vseh osmih stolpcih prve strani svojega lista z velikimi črkami objavila naslednji poziv: »Italijani! Po ulicah vzklikajte miru in svobodi! Zahtevajte demokratično vlado! Zahtevajte svobodo tiska, združevanja in organizacije! Združite se pod vodstvom Narodne akcijske fronte.« (»Rinascita«, Rim, 20. julija 1963.) Ljudske manifestacije, posebej še delavske, ki so bile prvi dan le izraz radosti, so se spremenile v demonstracije proti vojaški vladi, izkristalizirale so se zahteve po demokratični vladi, ki naj jo sestavljajo protifašistične stranke, po takojšnjem separatnem miru z zavezniki in po vojni proti Nemčiji.

Tedaj se je v resnici pokazalo, komu so bile namenjene grožnje kraljevega in Badoglijevega razglasa. Monarhija in vojaška vlada sta namreč uvedli obsedno stanje in prepovedali obnovev starih strank, njihova glasila in vsakršne demonstracije. General Roatta, ki je bil ta čas poveljnik vrhovnega štaba, je tudi proti lastnim rojakom razgalil tisto željo neusmiljenega preganjanja, ki jo je dotlej uresničeval s tolikimi grozotami v Jugoslaviji. Do osmega septembra, ko je bilo sklenjeno premirje in ko je bila podpisana vojaška kapitulacija, je nova vladavina s silo preprečila vsako demonstracijo, mnogi so bili aretirani in marsikje tudi mrtvi in ranjeni. Državni aparat je razen zamenjave najbolj fašističnih osrednjih in krajevnih organov ostal nespremenjen, obdržal je mentaliteto, ki jo je osvojil v dvajsetletnem obdobju fašistične tiranije. Fašistično diktaturo je enostavno nadomestila vojaška diktatura, ki je imela enak razredni značaj. Protifašistične voditelje in aktiviste, ki so bili v zaporih ali konfinacijah, so le postopoma izpuščali, toda še ne vse. Iz rimskega zapora Regina Coeli na primer niso izpustili komunističnega voditelja Alicate, tudi ne republikanska voditelja Ernesta Rossija in Riccarda Bauerja; zadnja dva sta pripadala struji zmernih, a so ju vseeno šteli za »nevarna prenapeteža«. Tudi v Sloveniji in v Primorju ni nehala protipartizanska gonja. V Trstu je še naprej deloval zloglasni posebni policijski inšpektorat, nobenega slovenskega rodoljuba niso izpustili iz zapora, čeprav so glede tega intervenirali pri Badogliu celo italijanski demokrati. Vse tržaške zapore so oblasti zavarovale z mitraljezkimi gnezdi.

Še vedno se je v polni meri odražala popolna nesposobnost tedanjega italijanskega vodečega razreda, ki se ni znal dostojanstveno in resno spoprijeti s položajem, ni znal uporabljati demokratičnih načel, pri čemer bi se moral ozirati na koristi vsega naroda, da bi ga rešil pred katastrofo. Globoko reakcio-

naren vodeči razred, ki je bil navajen, da je njegove naloge toliko časa opravljal fašistični režim, je bil sedaj razkrojen, kolebajoč, prepojen s tesnobo in strahom. Ni bil sposoben pripraviti načrta za hitrejšo preusmeritev odnosov, še preden je strmoglavil Mussolinija, kar je na primer znala celo Romunija s kraljem Mihaelom. Tudi ni pravočasno vzpostavil stikov z Anglo-Američani ter ni sklenil prepotrebnih sporazumov, bil je brez načrta za obrambo pred predvideno nemško reakcijo. Obstajal je le en načrt, tako imenovani »načrt OP«, to je načrt za javni red (ordine pubblico), ki ga je pripravilo vojaško poveljstvo in je bil naperjen proti morebitnemu ljudskemu uporu.

Ko je V. E. Orlando sestavljal razglas o nadaljevanju vojne, je računal, da bi vojno stanje moglo trajati le dan ali dva, nakar bi po likvidaciji fašističnega režima obvestili nemškega poslanika v Rimu o nesposobnosti Italije, da nadaljuje vojno in o nujnosti premirja z zavezniki. Toda kralj in njegovi svetovalci so bili drugačnega mnenja. To mnenje je Bonomi potrdil v svojem »Dnevniku«: »Kraljev namen je usmerjen v vojno; svoboda ne sme prekiniti vojno osi, temveč jo mora poglobiti.« Prestrašen kralj je želel le pridobiti čas, hotel je zavlačevati, ker je pričakoval, da ga bo srečno naključje kot na primer popolen polom nemškega vztrajanja v Rusiji ali zavezniško izkrcaje na Balkanu ali v Franciji rešilo odgovornosti, da bi samostojno odločal. To so bile iluzije slabiča, ki jih je podpiral enako neodločni Badoglio. Ta je v strahu pred že onesposobljenimi fašisti spremenil svojo vilo v pravo trdnjavo, zavaroval jo je celo s poljskimi topovi. Na sejah vlade, ki so jo sestavljali vojaki in uradniki, ni dopuščal nikakršnih razprav in vlado puščal v popolni nevednosti; tudi ni več iskal nasvetov pri predstavnikih protifašističnih strank, kar je počel vsaj v prvem trenutku.

Komunisti so v odboru protifašističnih strank še naprej vztrajno zahtevali ukrepe za zamenjavo Badoglijeve vojaške vlade s civilno, demokratično vlado, takojšnje pogajanje za sklenitev premirja z Anglo-Američani ter poglobljene priprave za ustvaritev enotnosti med vojsko in ljudstvom v akciji proti Nemcem. Te zahteve, ki so jih podpirali tudi socialisti in republikanci, čeprav manj vztrajno kot komunisti, so naletele še vedno na gluha ušesa. Demokristjani in liberalci so predloge zavračali z obrazložitvijo, da sta kralj in Badoglio poklicana za take odločitve. Komunistom je torej preostala edina možnost, da delujejo zase. Pripraviti so morali stranko, delovne množice, predvsem pa mladino, na organiziran oborožen boj. Že omenjenim voditeljem notranjega partijskega centra so se medtem pridružili še tovariši Longo, Scoccimarro, Secchia, Li Causi in drugi, ki so bili izpuščeni iz zaporov ali iz konfinacije. Komunisti Di Vittorija in Rovedo, socialisti Buozzija ter katolika Grandija je Badoglijeva vlada imenovala za komisarje sindikalnih organizacij. Le-ti so sprejeli odkazane jim naloge s pogojem, da vlada izpusti prav vse politične jetnike. Badoglijevi vladi so odkrito napovedali opozicijsko stališče delavstva in od nje zahtevali zagotovitev, da ne odgovarjajo za vladne ukrepe.

Če bi bil v ugodnem času pred Mussolinijevim padcem sestavljen načrt za dogovore z Anglo-Američani in če bi bila tedaj vojska in ljudstvo pozvana na boj proti Nemcem, bi bila konec julija 1943 Italija osvobodjena. Sedaj pa se je bilo nemogoče izogniti tragičnim dogodkom, ki so sledili. Nemci so po svojem »načrtu Alarik« že preplavili vso Italijo, medtem ko je Badoglijeva

vlada vzpostavila komaj prve, neuradne stike z Anglo-Američani. Šele konec avgusta je vlada poslala generala Castellana na resna pogajanja o premirju. Premirje je bilo podpisano 3. septembra v Cassibilu. Vrhovni zavezniški poveljnik general Eisenhower si je pridržal pravico, da bo o tem obvestil javnost v trenutku, ki ga bo sam določil, italijanski vladi pa je naročil, naj izda podobno sporočilo neposredno za zavezniškim.

Premirje je bilo objavljeno 8. septembra zvečer. Še isto noč so začeli Nemci zasedati vse strateške položaje v državi na presenečenje italijanskih posadk. Svoje sile so razporedili tako, da je bilo mogoče v naslednjih dneh podrediti popolni politični in vojaški kontroli vso deželo razen južnih pokrajin, ki so jih že osvobodili zahodni zavezniki. Kralj, kraljica, princ prestolonaslednik, vojvoda Aquarone, Badoglio in Ambrosio so to noč prespali na sedežu vojnega ministrstva, ob zori pa so zbežali z avtomobilom proti jadranski obali in se pri Pescari (zato se to imenuje »peskarski beg«) vkrcali na dva torpedna rušilca, ki sta jih prepeljala na ozemlje, zasedno po zaveznikih, v Brindisi. Zbežali so, ne da bi zapustili kakršnokoli navodilo ali ukaz, prepustili so vojsko in narod nemški samovolji. Badoglio je na omenjenem potovanju razmišljal samo o varnosti te skupine obupancev: »Gre za našo kožo!« je vzkljknil. (Marco Cesarini, »Settembre 1943«, »Storia illustrata«, Milano, sept. 1963.)

Tisoči delavcev pod vodstvom komunistov, socialistov in republikancev pa ta čas niso mislili na lastno kožo, temveč na človeško in državljansko dolžnost. Medtem ko so državniki bežali, so se delavci oboroževali in pripravljali na spopad z Nemci, odhajali so na vojaška poveljstva, da bi organizirali skupen odpor vojske in ljudstva proti okupatorju, demonstrirali so po ulicah proti nacifašizmu in manifestirali za svobodo. Vojaška poveljstva se niso postavila Nemcem po robu, ker »niso prejela ustreznih ukazov«, pač pa so pošiljala vojake, karabinjerje in policijo nad demonstrante. V mnogih krajih, tudi v Pulju in na Reki, je prišlo do spopadov, v katerih so bili mrtvi in ranjeni. Hitro nato pa se je vse zrušilo: vojska je razpadla, več sto tisoč vojakov so Nemci ujeli in poslali v Nemčijo, drugi so se razbežali, generali in visoki oficirji so se predali, zbežali ali pa so prešli v službo Nemcev.

Severna in srednja Italija je bila že po dveh ali treh dneh pod popolnim nadzorstvom nacistov. Sedaj so fašisti izkoristili možnost, oživeli so in nadaljevali svoja nasilstva v službi nacistov. Po vseh hribih in gozdovih pa so se pojavile prve partizanske enote; nekatere enote, predvsem v okolici Cunea, Vareseja, Lecca, Belluna in na področju Appeninov, so sestavljali dotedanji vojaki in oficirji, ki so bili protifašistično usmerjeni, druge, številnejše enote pa so nastale iz delavcev in kmetov, ki so jih vodili aktivisti komunistične, socialistične in republikanske stranke. Najpomembnejše so bile enote pod vodstvom znanih komunističnih voditeljev Colajannija, Moscatellija, Moranina, Serbandina, Canepe, v Furlaniji pa Maria Lizzera in Giovannija Padoana. V Slovenskem Primorju in Istri se je razplamtela splošna ljudska vstaja, ki jo je po dveh letih narodnoosvobodilnega boja pripravila Komunistična partija Jugoslavije, in ki jo je spremljalo najbolj krvavo nasilje. Toda tudi v drugih italijanskih pokrajinah so nacisti kaj kmalu začeli s požiganjem vasi, aretacijami prebivalcev, z mučenji in pokoli. Prva »mučeniška« vas je bila Boves v Piemontu, kjer so 19. septembra ubili 57 prebivalcev. Partizanske enote, ki so jih sestav-

ljali vojaki, so bile polagoma razpuščene, borci pa so se vključili v druge partizanske formacije, ki so imele politični značaj. Medtem ko je kralj s svojimi pajdaši bežal, so protifašistične stranke 9. septembra ustanovile v Rimu Odbor za narodno osvoboditev. Odbor je vodil partizanski boj, ki se je iz meseca v mesec bolj razširjal, postajal vedno bolj učinkovit in končno maja 1945 zmagovit.

Kralj in njegovi pa so v tem času najprej v Brindisiju, nato pa v Salerno še naprej tekmovali v igri »za pridobitev časa...«. Badoglio je moral podpisati 29. septembra na Malti drugo, nekoliko bolj detajlirano listino o predaji (Instrument of surrender of Italy). Še ob tej priliki je ugovarjal Eisenhowerju, ki je izrazil željo, da bi postal zunanji minister italijanske vlade grof Carlo Sforza, češ da kralj namerava postaviti na to mesto fašista Dina Grandija! Upiral se je tudi predlogu o napovedi vojne Nemčiji, s čimer bi postala Italija zaveznica demokratičnih sil. Potrebna je bila odločnejša spomenica generala Maxwella Taylorja, da sta se kralj in Badoglio odločila za ta korak. General Taylor je v svoji spomenici ostro opozoril na slab vtis, ki ga povzroča omahovanje, in poudaril, da »so tisoči junaških Italijanov že zavzeti z bojnimi akcijami proti Nemcem«. Vlada je napovedala Nemčiji vojno šele 11. oktobra, ko je italijanski poslanik v Madridu Paulucci di Calboli sporočil vojno napoved nemškemu poslaniku, Diekhoffu.

Medtem je Mussolinija, ki je bil »državni jetnik« v nekem hotelu v Campo Imperatore na gori Gran Sasso, osvobodil 12. septembra polkovnik SS Skorzeny. Badoglio je namreč dučēja prepustil nadzorstvu maloštevilnih karabinjerjev in policistov, katerim je poveljeval sam nekdanji poveljnik zloglasnega tržaškega policijskega inšpektorata Gueli. In prav dva komisarja tega inšpektorata sta pokazala Nemcem kraj, kjer je bil zaprt Mussolini. Gueli se ni upiral njegovi osvoboditvi. Mussolinija so odpeljali z letalom v Nemčijo, od tam pa ga je Hitler poslal nazaj v Italijo, da je ustanovil svojo »Socialno republiko«, imenovano tudi Republika Saló po kraju ob jezeru Garda, ki je bil sedež te lutkaste fašistične vlade. Mussolini se je po ponovnem prevzemu oblasti najprej želel maščevati nad tistimi fašističnimi poglavarji, ki so ga 25. julija »izdali«. S tem naklepom se je strinjal tudi Hitler. Sledil je proces v Veroni, kjer so bili Ciano, De Bono, Pereschi, Gottardi, Marinelli, Dongo in Buffarini obsojeni na smrt in ustreljeni. Večji del sokrivcev fašizma pa so justificirali partizani že med vojno, predvsem pa aprila 1945 v dneh splošne vstaje. Takrat so v Donegu v Lombardiji partizanski mitraljezi pokosili tudi Mussolinija, njegovo ljubico Claretto Petacci, Pavolinija, Mezzasoma in komunističnega odpadnika Bombaccija. (Bombacci je bil v letih 1921—1923 eden izmed voditeljev KPI, leta 1921 je bil izvoljen na listi KPI v Trstu. Partija ga je 1923 izključila, ker v parlamentu ni zastopal njene linije, nakar je prestopil k fašistom — op. prev.) Na enak način so poravnali račune z italijanskim narodom tudi Farinacci, Starace, Buffoni-Guidi in mnogi drugi. Tistim, ki so ubežali splošni ljudski sodbi, so sodila civilna sodišča po vojni. Nekateri so se sicer zatekli v inozemstvo, drugi, ki so bili obsojeni le na kratke zaporne kazni, pa so odsedeli le nekaj let, nakar so bili večinoma amnestirani.

Ko je bil junija 1944 osvobojen Rim, se je kralj Viktor Emanuel odpovedal prestolu v korist sina Umberta, ki je postal »kraljevi namestnik«. Z odstopom kralja, ki je bil odgovoren za fašistični režim, so monarhisti poskušali

reševati monarhijo. Badoglievo vojaško vladno so končno zamenjali z vlado politikov, ki ji je predsedoval Bonomi, sestavljali pa so jo predstavniki vseh protifašističnih strank: Togliatti, De Gasperi, Saragat, Gronchi, Gullo, Romita, Sforza, Tupini in Croce. Po osvoboditvi pa so v vladno prišli člani Odbora za narodno osvoboditev na čelu z voditeljem CLN (Odbor za narodno osvoboditev) za severno Italijo Ferucijem Parrijem. Ljudstvo je 2. junija 1946 z glasovanjem odpravilo monarhijo in razglasilo republiko. Vsi odgovorni za fašizem in vojno od članov kraljeve hiše do fašističnih oblastnikov in vojaških poveljnikov so bili postopoma politično, mnogi pa tudi fizično likvidirani. Žalostno in nečastno so zapustili oder grotesknega dogajanja, toda njihov razred, kateremu so dotlej služili, je še ostal na krmilu, vendar v povsem drugačnem položaju. Nasproti temu vladajočemu razredu ni več stalo uklenjeno ljudstvo, temveč ljudstvo, ki je v boju pridobilo zavest o lastni moči, o svojih pravicah in o možnostih za njih uresničitev.

BIBLIOGRAFIJA

- Razen člankov in razprav, ki so bili objavljeni v italijanski periodiki ob 20. obletnici padca fašističnega režima, glede protifašističnih strank in ljudskega gibanja predvsem v tedniku KPI »Rinascita«, glede vojaškega vrhovnega poveljstva in monarhističnih krogov pa spomini generala G. Castellana v tedniku »L'Europeo«, navajam seznam poglobljene literature o problematiki, ki jo obravnava sestavek. Večinoma so to dela demokratičnih zgodovinarjev, v manjši meri pa tudi spomini fašističnih, monarhističnih in vojaških osebnosti, ki so seveda pisani s subjektivnega stališča.
- D. Alfieri*: »Due dittatori di fronte«, Milano 1948;
 »Atti del 2. Convegno di studi sulla storia del movimento di liberazione in Italia«, Milano 1955;
- maršal P. Badoglio*: »L'Italia nella seconda guerra mondiale«, Verona 1946;
G. Bastianini: »Uomini, cose, fatti«, Milano 1959;
R. Battaglia: »La seconda guerra mondiale«, Roma 1960;
R. Battaglia: »Storia della Resistenza italiana«, Torino 1953;
I. Bönomi: »Diario di un anno (giugno '43-giugno '44)«, Milano 1947;
G. Bottai: »Vent'anni e un giorno«, Milano 1949;
A. Cappellini: »L'Italia nella seconda guerra mondiale«, Genova 1951;
gen. G. Carboni: »Memorie segrete«, Firenze 1955;
gen. G. Carboni: »L'Italia tradita dall'armistizio alla pace«, Roma 1947;
G. Bianchi: »25 luglio-crollo di un regime«, Milano 1963;
R. Carli-Ballola: »Storia della Resistenza«, Milano 1958;
gen. G. Castellano: »Come firmai l'armistizio di Cassibile«, Verona 1945;
F. Catalano: »Storia del CLNAI«, Bari 1956;
F. Catalano: »Storia d'Italia«, Torino 1960;
maršal E. Caviglia: »Diario 1925—1945«, Roma 1952;
F. Chabod: »L'Italia contemporanea«, Torino 1961;
W. Churchill: »La seconda guerra mondiale«, Milano 1951—53;
G. Ciano: »Diario«, Milano 1946;
E. Collotti: »L'amministrazione tedesca nell'Italia occupata«, Milano 1963;
A. Consiglio: »Vita di Vittorio Emanuele III«, Milano 1950;
M. Correnti (P. Togliatti): »Discorsi agli italiani (gennaio-maggio 1943)«, Roma 1945;
U. D'Andrea: »La fine del regno«, Torino 1951;
N. D'Aroma: »Vent'anni insieme: Vittorio Emanuele e Mussolini«, Bologna 1957;
N. D'Aroma: »Mussolini segreto«, Bologna 1957;
W. Deakin: »Storia della Repubblica di Salò«, Torino 1962;
E. Faldella: »L'Italia nella seconda guerra mondiale«, Bologna 1959;
 »Fascismo e antifascismo« corso di lezioni, Milano 1962;
gen. G. Favagrossa: »Perchè perdemmo la guerra«, Milano 1946;

- L. Fermi*: »Mussolini«, Milano 1963;
F. Gambetti: »Inchiesta sul fascismo«, Milano 1953;
A. Giovannetti: »Roma città aperta«, Milano 1962;
J. Goebbels: »Diario intimo«, Milano 1948;
J. C. Grew: »A turbulent era: a diplomatic record of forty years: 1904—1945«, Boston 1952;
R. Guariglia: »Ricordi«, Napoli 1950;
C. R. S. Harris: »History of the second world war. Allied Military Government of Italy«, London 1957;
C. Hilbert: »Mussolini«, Milano 1963;
A. Kesserling: »Memorie di guerra«, Milano 1950;
 »La Resistenza al fascismo«, Scritti e testimonianze, Milano 1955;
G. Leto: »Polizia segreta in Italia«, Roma 1961;
A. Lessona: »Memorie«, Firenze 1958;
O. Lizzadri: »Il regno di Badoglio«, Milano 1963;
L. Longo: »Un popolo alla macchia«, Milano 1947;
U. Massola: »Gli scioperi del marzo 1943«, Torino 1961;
P. Monelli: »Roma 1943«, Roma 1945;
P. Monelli: »Mussolini piccolo borghese«, Milano 1959;
B. Mussolini: »Storia di un anno (ottobre '42-settembre '43)«, Milano 1944;
B. Mussolini: »Opera omnia«, Firenze 1951—60;
E. Orrei: »La monarchia fascista«, Roma 1944;
E. Rossi: »I padroni del vapore«, Bari 1955;
L. Salvatorelli-G. Mira: »Storia del fascismo«, Roma 1952;
L. Salvatorelli-G. Mira: »Storia d'Italia nel periodo fascista«, Torino 1956;
C. Senise: »Quando ero capo della polizia«, Roma 1946;
W. L. Shirer: »Storia del Terzo Reich«, Torino 1962;
E. Susmel: »Mussolini e il suo tempo«;
A. Tamaro: »Due anni di storia: 1943—45«, Roma 1950;
P. Togliatti: »Il Partito comunista italiano«, Roma 1961;
A. Tosti: »La guerra che non si doveva fare«, Roma 1946;
A. Tosti: »Storia della seconda guerra mondiale«, Milano 1950;
 »Trent'anni di storia italiana« Lezioni e testimonianze, Torino 1961;
 »Trent'anni di vita e di lotte del PCI«, Roma 1952;
 »United States and Italy 1936—1946 — Documentary Record — Department of State«, Washington 1946;
V. Vailati: »Bodoglio racconta«, Torino 1955;
M. Vaina: »Il crollo di un regime nefasto«, Milano 1947;
G. F. Venè: »Il processo di Verona«, Milano 1963;
gen. G. Zanussi: »Guerra e catastrofe d'Italia«, Roma 1946.

Mario Pahor